نشریه جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام
جلد ۸/ شماره ۲/ پیاپی ۱۶/ پاییز و زمستان ۱۴۰۲ (۱۹۷-۲۱۴)

نوع مقاله : پژوهشی

پژوهشی در ساختار معماری آتشکده نویافته کناری (کاکی)

حسین توفیقیان[۱]*

چکیده

آتشکده‌های ساسانی با پلان چهارتاقی، در برگیرنده سکوهای مرکزی با پایه‌های سنگی یا گچی پیرامون آن و پایه آتشدان‌هایی است که در مرکز بنا قرار دارد. به دلیل یکپارچگی مذهبی ساختار آتشکده‌ها در سرتاسر شاهنشاهی ساسانی به‌صورت یکسان شامل پلان چلیپایی و به‌صورت چارتاقی با دالان پیرامون بنا با مصالح بوم آورد است. مطالعات گسترده‌ای در خصوص ساختار آتشکده‌های ایران انجام شده است اما اطلاع چندانی در خصوص آتشکده‌های سواحل خلیج فارس وجود ندارد. در بررسی باستان‌شناسی سواحل شمالی خلیج فارس توسط نگارنده بقایای یک آتشکده ساسانی مورد مطالعه قرار گرفت. آتشکده کاکی به فاصله ۴ کیلومتری جنوب شرقی شهر کاکی از توابع شهرستان دشتی، ۱۱ کیلومتری شمال غربی روستای کناری در بخش بردخون از توابع بندر دیر و به‌فاصله ۲۷ کیلومتری شرق سواحل خلیج فارس در برگیرنده پلان چارتاقی و دالان پیرامون است که توسط حفاران غیر مجاز مورد کاوش غیر علمی قرار گرفته است. در درون این آتشکده و در بخش میانی چارتاقی، بقایای سکوی پیرامون آتشدان جلب توجه می‌نماید. مقاله حاضر با هدف مطالعه و مقایسه تطبیقی معماری آتشکده کاکی با آتشکده‌های مناطق مختلف ارایه شده است. این پژوهش بعنوان یک تحقیق بنیادی به دو روش اسنادی و میدانی انجام شده و تلاش دارد ضمن معرفی معماری بنای آتشکده کاکی، کاربری و تاریخ آنرا مورد دقت نظر قرار دهد. همچنین بنای آتشکده با نمونه های موجود مقایسه شده و نوع آتش فروزان در آن مطالعه گردد. در نتیجه این پژوهش بنای مورد اشاره بعنوان یک آتشکده دوره ساسانی با آتش محلی و پلان معماری چهارتاقی با دالان طواف در پیرامون آن، مشابه با سایر آتشکده‌های دوره ساسانی معرفی می گردد. همچنین در نتیجه مطالعه این آتشکده کاربرد کوپالهای سواحل خلیج فارس برای نخستین بار به‌عنوان پایه سکوهای پیرامون آتشدان پیشنهاد می گردد.

واژگان کلیدی: آتشکده، ساسانی، چهارتاقی، کناری، خلیج فارس.

ارجاع: توفیقیان،حسین. ۱۴۰۲. پژوهشی در ساختار معماری آتشکده نویافته کناری (کاکی). نشریه جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام. ۸ (۲): ۱۹۷-۲۱۴.

۱-استادیار پژوهشکده باستان شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.
* نویسنده مسئول: hosseintofighian1@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۱۴

مقدمه

با پیروزی اردشیر بابکان بر اردوان چهارم اشکانی، شاهنشاهی ساسانی (۶۵۲-۲۲۴ م) آغاز گردید و تا چهار قرن ادامه یافت. بر خلاف حکومت ملوک الطوایفی اشکانیان به روزگار شاهان ساسانی یکپارچگی مذهبی موجب احداث و توسعه بناهای مذهبی مربوط به دین زرتشتی در قالب آتشکده‌های چهارتاقی شد. (توفیقیان، ۱۳۹۶: ۱۹۶) تعداد زیاد آتشکده‌های ساسانی در جای جای سرزمین‌های ایران فرهنگی نشان دهنده اهمیت و جایگاه دین زرتشت و وحدت رویه در پرستش اهورامزاد در سرتاسر این شاهنشاهی است. در کنار آتشکده‌های بزرگ حکومتی مانند آذربرزین، آذرفرنبغ و آذرگشنسب تعداد بیشتری آتشکده های منطقه‌ای و محلی مانند بندیان درگز، ویگل، شیان، پلنگ گرد، کوه خواجه، تخت سلیمان، میل میلگه، قلعه داور و مله حیرم ترکمنستان شناسایی شده است که در ساختار و عناصر معماری از الگوی واحدی تبعیت کرده‌اند.

آتش آتشکده‌های ساسانی براساس اهمیت آنها دارای مراتبی بود. این مراتب شامل آتش بهرام، آتش آدران و آتش دادگاه و سپس آتش‌های خانگی و شخصی است (تفضلی، ۱۳۶۵: ۱۶۵ و آموزگار، ۱۳۷۴: ۲۵). آتش بهرام (آتش ایالتی) مهمترین آتش بود و بعنوان مقدس‌ترین آنها، به آتش پادشاه پیروزگر نیز موسوم است. آتش بهرام از شانزده آتش مختلف تهیه و تطهیر شده است (گیمن، ۱۳۸۵: ۱۲۹-۱۱۶) و در هر شرایطی می بایست با شعله‌های فروزان بسوزد (بویس، ۱۳۸۱: ۱۵۶). این آتش در آتشکده‌های بزرگ و طراز اول چون آذرگشنسب که یکی از بزرگ‌ترین آنها بود (Gignuox, 2008: 165)، آذر فرنبغ و آذر مهر برزین نیایش می‌شده است. در مرتبه‌ی بعدی آتش آدران (آتش محلی) قرار داشت که از چهار آتش خانگی تشکیل شده بود. مراسم تقدیس و تطهیر این آتش ساده‌تر از آتش بهرام است. آتش آدران بر خلاف آتش بهرام، همواره شعله‌ور نیست. سومین آتش آتشکده های ساسانی آتش دادگاه (آتش خانوادگی) است که تنها از یک آتش به سادگی تهیه و تطهیر می شود. اگرچه برپایی این آتش با موبدان است اما نگهداری آن را هر بهدینی می تواند انجام دهد (بویس، ۱۳۸۴: ۱۵۷). تقریبا تمامی شهرهای ساسانی برای خود آتشکده داشته‌اند (مخروطان، ۱۳۷۳: ۱۴۶). علاوه بر ابعاد و شکوه آتشکده، شکل و اندازه آتشدان نیز در تعیین جایگاه یک آتشکده حائز اهمیت است. آتشکده‌های بزرگ و مهم دارای آتشدان‌های بزرگ و باشکوه بوده و آتشدان‌های محقر مربوط به آتشکده‌های محلی یا آتشکده‌های شخصی و افراد پائین جامعه ساسانی بوده‌اند. (توفیقیان، ۱۳۹۶: ۱۹۷)

بیشتر آتشکده‌های ساسانی در بخش‌های داخلی ایران شناسایی شده‌اند و بجز معرفی مختصر آتشکده محمد آباد برازجان توسط آقای یغمایی (یغمایی، ۱۳۸۸: ۲۳)، اطلاع چندانی درخصوص آتشکده‌های سواحل خلیج فاس در دسترس نیست. لازم به ذکر است شناسایی تعداد بی‌شماری از پایه‌های آتشدان از جنس سنگ و یا گچ به شکل دو مخروط وارونه و نقش قاشقی عمودی بر روی آنها نشان دهنده فراوانی آتشکده‌های ساسانی در سواحل خلیج فارس در محدوده استان بوشهر است، اما تاکنون بنای هیچ آتشکده‌ای در سواحل خلیج فارس مورد کاوش باستان شناسی قرار نگرفته است. در پژوهش حاضر که در نتیجه بررسی باستان شناسی سواحل شمالی خلیج فارس توسط نگارنده انجام شده است بقایای معماری یک آتشکده ساسانی در بخش کاکی شهرستان دیر مورد مطالعه قرار می گیرد. لازم به ذکر است بقایای این آتشکده که به‌صورت یک تپه نه چندان مرتفع در میان دشت‌های روستای کناری به‌چشم میخورد در سال‌های گذشته توسط حفاران غیر مجاز مورد حفاری غیر علمی قرار گرفته و بخش میانی آتشکده تا خاک بکر خاکبرداری شده است. انجام حفاری غیر مجاز باعث آشکار شدن چهارتاقی، کف بنا، شالوده بنا و بخش هایی از سکوهای پیرامون آتشدان شده است و در بیرون بنا داغ دیوارهای دالان طواف به سهولت قابل تشخیص است.

پرسش های پژوهش: در این پژوهش به سوالات زیر پاسخ داده خواهد شد. ۱. بقایای معماری مکشوفه در سواحل خلیج فارس دارای چه کاربری بوده و در صورت اثبات کاربری آتشکده، متعلق به کدام دوره تاریخی است و کدام نوع از آتش در آن مورد پرستش قرار می گرفته است؟ ۲. پلان معماری آتشکده کاکی چگونه است و چه تفاوت و تشابهی با معماری سایر آتشکده‌های ساسانی دارد؟ ۳. اجزاء الحاقی این آتشکده مانند پایه آتشدان و سکوهای پیرامون آتشدان کدام است و مقایسه آن با مواد مشابه چگونه است؟

فرضیات و اهداف پژوهش: بنای مذهبی مکشوفه در حوالی روستای کناری (Konari) متعلق به یک آتشکده ساسانی است و به‌عنوان یک نمونه از آتشکده‌های ساسانی در سواحل خلیج فارس برای پرستش آتش محلی مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

پلان آتشکده کاکی مانند پلان آتشکده‌های ساسانی شامل چهارتاقی و دالان طواف پیرامون بناست که با استفاده از مصالح بومی شامل قلوه سنگ و ساروج ساخته شده است. در درون این بنا بقایای سکوی (نیمکت) پیرامون آتشدان شامل تخته سنگی‌های هندسی از جنس سنگ آهک بر روی پایه‌هایی از جنس سفال به شکل گوپال جلب توجه می نماید. متاسفانه خبری از آتشدان نیست اما بر اساس شواهد محلی، پایه آتشدان به‌صورت سنگ یکپارچه‌ای بوده است که شکلی شبیه به گوپال‌های به‌کار رفته در سکو ها داشته است. نمونه قابل مقایسه با پایه آتشدان آتشکده کاکی در تل سبز بندر دیر شناسایی شده است.
هدف از این پژوهش معرفی آتشکده کاکی از جهت ویژگی‌های معماری و مقایسه آن با دیگر آتشکده‌های ساسانی است. با توجه به فقدان اطلاعات در خصوص معماری و ساختار آتشکده‌های ساسانی در سواحل خلیج فارس، معرفی آتشکده کاکی از اهمیت زیادی برخوردار است. این پژوهش به روش کتابخانه‌ای و بررسی میدانی انجام شده و بنای آتشکده کاکی و جزئیات معماری و عناصر الحاقی آن مورد مقایسه تطبیقی قرار خواهد گرفت.

پیشینه پژوهش

نخستین تحقیق در خصوص پایه آتشدان‌های ناحیه فارس توسط علیرضا عسگری چاوردی انجام شده است. نامبرده پایه آتشدان‌های نواحی جنوبی فارس را در بیش از ده محوطه معرفی نموده‌اند (عسکری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۲۸-۱۹۹ و ۱۳۸۹: ۴۰). همچنین پایه آتشدان‌های غرب ایران توسط سجاد علی بیگی به بهانه معرفی پایه آتشدان چم نمشت معرفی شده است (علی بیگی، ۱۳۹۱: ۲۰۲-۱۹۶). آتشکده بندیان درگز توسط مهدی رهبر (رهبر، ۱۳۷۸; 1999; 2008 ;Rahbar,1998)، آتشکده پلنگ گرد در گیلان غرب توسط شکوه خسروی (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱)، آتشکده میل میلگه و خالو خالو در گیلان غرب توسط یوسف مرادی (مرادی، ۱۳۸۵ و ۱۳۸۸)، آتشکده شیان در گیلان غرب توسط حسن رضوانی (رضوانی، ۵:۱۳۸۴ و ۱۳۸۵: ۳۶-۳۷) و آتشکده جولیان آبدانان توسط محمدی فر و مترجم (محمدی فر و مترجم، ۱۳۹۰) تخت سلیمان توسط هووف (Huff, 1983: 293)، چن ژیه ایلام توسط واندنیرگ (Vanden Berghe, 1977: 182)، بازه هور توسط لباف خانیکی (لباف خانیکی، ۱۳۹۳: ۸۵)، تنگ چک چک فاس توسط واندنبرگ (Vanden Berghe, 1961: 180)، چهار تاقی داراب (Miroschedji, 1980: 157)، سلطان آباد کرمان (Vanden Berghe, 1968:94)، نیاسر (Hardy, 1938: 163)، خانه دیو توسط هاشمی زرج آباد (هاشمی زرج آباد و همکاران، ۱۳۸۹: ۷۹) و خرم دشت کاشان توسط حیدری (حیدی و ساروخانی، ۱۳۹۵: ۳۴۹) مورد کاوش باستان‌شناسی قرار گرفته‌اند. سایر پایه آتشدان‌های مکشوفه در محوطه‌های مختلف ایران، هر یک توسط سرپرست کاوش آن محوطه‌ها مورد مطالعه قرار گرفته و معرفی شده‌اند (معتمدی، ۱۳۷۱ مصطفوی، ۱۳۴۷ مرتضایی، ۱۳۸۴ مظاهری، ۱۳۸۵ ناومان، ۱۳۷۴ کلایس، ۱۳۸۵ هرتسفلد، ۱۳۹۱ موسوی، ۱۳۷۴ جاوری، ۱۳۹۱ عسگری چاوردی، ۱۳۹۲ Rahbar, 2008 Gaube, 1980 Boucharlat et Lecomte 1987 Azarnoush 1994 Bucharlat & Lecomte 1987 Kleiss 1992 Keall, Schippmann, 1972 Vanden Berghe, 1961). پایه آتشدان‌های سواحل خلیج فارس شامل پایه آتشدان آمامزاده شاه نورالدین، پایه آتشدان قلعه برازجان، پایه آتشدان تل شهید (زارع، ۱۳۷۹) و پایه آتشدان محوطه «خانه گبری» در استان بوشهر، توسط نگارنده و طی برنامه بررسی و شناسایی سواحل خلیج فارس در ۱۳۸۳ مورد شناسایی قرار گرفتند (توفیقیان، ۱۳۹۶: ۲۱۰-۱۹۵). در سواحل خلیج فارس تنها آتشکده محمد آباد برازجان توسط اسماعیل یغمایی مورد کاوش قرار گرفته و طی یک مقاله کوتاه معرفی شده است. (یغمایی، ۱۳۸۸: ۲۳)

موقعیت جغرافیایی آتشکده کناری (کاکی)

شهر کاکی مرکز بخش کاکی از توابع شهرستان دشتی در استان بوشهر است. شهرستان دشتی از غرب به تنگستان و خلیج فارس، از جنوب به دیر و جم، از شرق به فیرورآباد فارس و از شمال به دشتستان و تنگستان محدود است. خورموج مرکز شهرستان دشتی است و از سه بخش مرکزی، شنبه و طسوج و کاکی تشکیل شده است. شهر کاکی ۱۳۷۱ از روستا به شهر تبدیل شده و نقش خدماتی و کشاورزی دارد. این شهر در مسیر ارتباطی بوشهر به بندر کنگان قرار گرفته است. این شهر تازه تاسیس جمعیتی کمتر از ده هزار نفر دارد.

آتشکده کناری (کاکی) در چهار کیلومتری جنوب شرقی شهر کاکی و یازده کیلومتری شمال غربی روستای کناری قرار گرفته است. روستای کناری از توابع بخش بردخون در شهرستان بندر دیر است. در واقع آتشکده در مرز دو شهرستان دیر و دشتی قرار گرفته است. آتشکده کاکی به‌صورت یک تپه منفرد کم ارتفاع در میان زمین‌های کشاورزی روستای کناری در کنار جاده شوسه واقع شده است. در سطح تپه هیچگونه مواد فرهنگی دیده نمی‌شود و مرکز تپه به‌وسیله حفاران غیر مجاز به شدت تخریب و تخلیه شده است. در اثر حفاری غیر مجاز بخش های میانی یک چهارتاقی سر از خاک بیرون آورده است که در برنامه بررسی بنادر تاریخی خلیج فارس توسط نگارنده مورد مطالعه باستان شناختی قرار گرفت. (اشکال ۲-۱)

شکل ۱. موقعیت آتشکده کاکی در سواحل شمالی خلیج فارس (حد فاصل شهر کاکی و روستای کناری) (گوگل ارث ۲۰۲۲)

شکل ۲. موقعیت آتشکده نسبت به شهر کاکی و روستای کناری (گوگل ارث ۲۰۲۲)

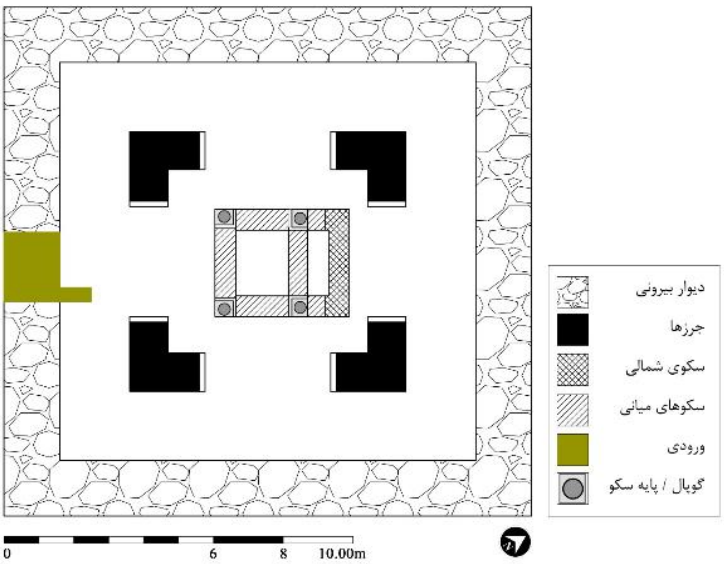
شکل ۳. تپه آتشکده کاکی، دید از شمال (توفیقیان ۱۴۰۰)

توصیف آتشکده کناری و سکوهای پیرامون آتشدان

در بررسی سواحل شهرستان‌های دشتی و بندر دیر در حد فاصل شهر کاکی و روستای کناری یک تپه منفرد کم ارتفاع جلب توجه می‌نماید. این تپه به ابعاد ۳۰×۳۰ متر و ارتفاع یک و نیم متر از زمین‌های اطراف دارای بقایای معماری است که به‌وسیله حفاری غیر علمی حفاران غیر مجاز آشکار شده است. این معماری در برگیرنده بقایای یک چهار تاقی است که به‌وسیله یک دالان دور تا دور بنا احاطه شده است. معماری مکشوفه از این محوطه بدین شرح است:

آتشکده ساسانی کناری:

چهارتاقی‌ها یکی از مصادیق بارز معماری ایرانی است که نشان از نبوغ معماران ایرانی دارد. آتشکده کناری (کاکی) از یک چهارتاقی با طرح چلیپایی و دالان طواف پیرامون بنا تشکیل شده است. از گنبد احتمالی این بنا هیچ خبری نیست و احتمالا تخریب شده و به درون بنا فرو ریخته است. بنای چهارتاقی به‌صورت مربع شکل است و گنبد احتمالی به‌وسیله فیلپوش‌ها فضای مربع شکل را به گنبد مدور تبدیل می‌کرده است. این بنا منطبق با جهات چهار گانه ساخته شده و درب ورودی بنا در جبهه جنوبی آنست. دالان طواف به طول ۱۵/۱۲ متر و عرض ۱۴/۷۰ متر و عرض دیوار ۱۸۰ سانتیمتر در پیرامون چهارتاقی ایجاد یک دالان طواف کرده است. فاصله این دیوار تا سطح بیرونی چهارتاقی دو متر است و در واقع یک دالان به عرض دو متر دور تا دور بنای چهارتاقی را فرا گرفته است و بوسیله چهار ورودی به چهارتاقی متصل می شود. ورودی این تالار طواف در جبهه جنوبی به عرض دو متر تنها ورودی آتشکده است. در بخش میانی این تالار طواف بخش مرکزی آتشکده یعنی چهارتاقی چلیپایی شکل به‌چشم میخورد. این چهارتاقی شامل چهار جرز است که هر یک شامل یک جرز به طول ۲/۶۰ متر در ۲/۶۰ متر و عرض دیوار ۱/۱۰۰ متر است. ابعاد چهارتاقی که به‌صورت مربع شکل است ۷×۷ متر است و ورودی های چهار گانه که در چهار طرف بنا دیده می‌شود سه متر پهنا دارد. دیوارهای آتشکده کناری دارای چندین مرحله مرمت و پوشش گچ بر روی دیوارهاست. آخرین پوشش گچ در اثر سوخت مواد سوختنی در آتشدان بوسیله یک لایه دوده سیاه رنگ پوشانده شده است. در زیر سکوها و پایه های سفالین آن شالوده بنا به‌چشم می‌خورد که به‌وسیله حفاران غیر مجاز آشکار شده است. با استفاده از قطعات ریز و درشت قلوه سنگ و ساروج تلاش کرده‌اند تا شالوده بنا را روی خاک بکر ایجاد کرده و سپس بنای آتشکده روی این شالوده ایجاد شده است. در نتیجه بررسی باستان‌شناسی پیرامون آتشکده کاکی تنها یک قطعه سفال خشن مربوط به کف ظرف متوسط شناسایی گردید که احتمالا متعلق به دوره ساسانی است. (اشکال ۶-۴)

شکل ۴. پلان پیشنهادی آتشکده کناری (همان ۱۴۰۰)

شکل ۵. بخشی از چهارتاقی، سکوها، پایه سکوها و شالوده بنا (همان ۱۴۰۰)

شکل ۶. بخش میانی آتشکده کناری کاوش غیر مجاز شده و دیوارها و جرزهای چهارتاقی آشکار شده است. (همان ۱۴۰۰)

سکوهای پیرامون پایه آتشدان

در بخش میانی چهارتاقی سکوهای (نیمکت) پیرامون آتشدان به‌چشم می‌خورد. این سکوها از سه طرف شامل تخته سنگ‌های هندسی مستطیل شکل است که روی پایه‌های سفالین به شکل گوپال تعبیه شده است. طرف چهارم این شکو به صورت دیوار

کوتاهی است که هم‌سطح سایر سکوها دور تا دور آتشدان را در بر گرفته است. این سکوها یک فضای با طول ۳/۱۰۰ متر و عرض ۲/۵۵ متر ایجاد کرده و عرض دیواره ۷۰ سانتمتر است. در اضلاح سه گانه که به‌صورت سکو دیده می‌شود تخته سنگ‌های هندسی روی گوپال‌هایی سفالین نصب شده‌اند و در زیر گوپال‌ها قطعات یکپارچه سنگ به‌عنوان پایه تعبیه شده است که ۶۰ سانتیمتر طول و ۵۰ سانتیمتر عرض دارند. این پایه‌ها که به‌شکل هندسی تراش خرده‌اند به‌شکل مربع مستطیل بوده و در بخش فوقانی محل نصب گوپال به‌صورت دایره تراش خرده تا پایه‌ها به‌خوبی در محل خود تثبیت شوند. همچنین در بخش میانی این پایه ها با برش هندسی یک پله کوچک ایجاد کرده‌اند.

این سکو که بخش اندکی از آن از خاک بیرون زده است تحت فشار لایه‌های بالاتر و حفاری قاچاق به شدت آسیب دیده و سنگ سکو تکه تکه شده است. گوپال‌های دو گانه که به فاصله یک متری از یکدیگر قرار دارند دارای ۵۶ سانتیمتر طول، ۲ باند به طول ۴۴ سانتیمتر و بلندای ۸ سانییمتر در بالا و ۴۰ سانتیمتر طول و ۸ سانیمتر عرض در پایین می‌باشند. بدنه این گوپال‌ها که کاملا شبیه به یکدیگر هستند شامل استوانه‌ای سفالین است که بدون در نظر گرفته دو باند بالا و پائین حدود ۴۰ سانتیمتر ارتفاع دارد. شالی این گوپال‌ها دارای یک شالی مدور در بخش میانی است که ۲۱ سانتیمتر قطر و ۸ سانتیمتر ضخامت دارد. همچنین در بخش فوقانی و تحتانی استوانه خطوط متعدد افقی به ارتفاع ۴ سانیمتر به‌عنوان عناصر تزئینی به‌چشم می‌خورد. بدنه شیب‌دار استوانه با شیبی تند در انتهای بالایی و پایینی به باندهای گوپال متصل می‌شوند. در بخش زیرین این گوپال‌ها پایه‌های سنگی تراش خرده استفاده شده است تا گوپال‌های روی این پایه ها تثبیت شوند. حتی محل قرار گیری گوپال‌ها به‌صورت مدور تراش خرده و گود شده است تا هر گوپال دقیقا در محل خود تثبیت شود. بر روی گوپال‌ها که پایه‌های سکو هستند دو عدد آجر به ابعاد ۱۸×۶۰ سانتیمتر تعبیه شده و روی این آجرها، سنگ یک پارچه و تراش خرده از جنس سنگ آهک قرار گرفته است. (اشکال ۱۲-۷)

شکل ۷. کاوش غیر مجاز بخش میانی آتشکده و آشکار شدن سکوهای پیرامون آتشدان که بر روی پایه‌هایی به شکل کوپال استوار بوده است. (توفیقیان ۱۴۰۰)

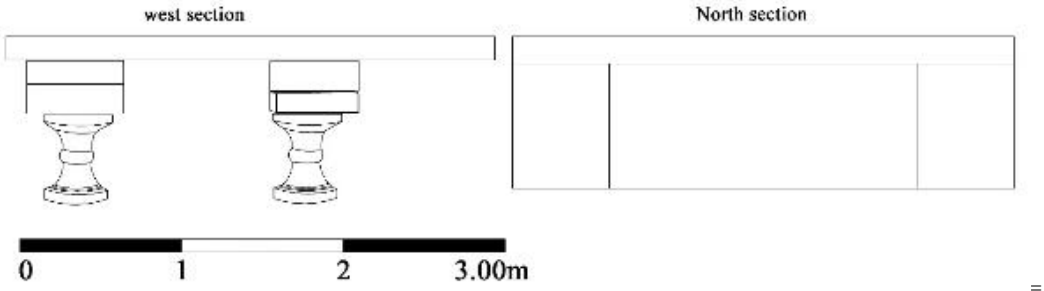
شکل ۸. سکوهای پیرامون آتشدان از سه طرف شامل تخته سنگ‌های یکپارچه با پایه‌های گوپال سفالین (جبهه‌ی غربی) و طرف چهارم (جبهه شمالی) به‌صورت دیواره‌ی کوتاه است. (بخش مدور وسط تصویر شالوده سنگی قرار گیری یکی از گوپال‌های نگهدارنده سکوی پیرامون آتشدان است) (همان ۱۴۰۰)

شکل ۹. پایه سفالین (گوپال) نگهدارنده سکوی سنگی پیرامون آتشدان (همان ۱۴۰۰)

شکل ۱۰. دومین پایه سفالین (گوپال) نگهدارنده سکوهای سنگی پیرامون آتشدان (همان ۱۴۰۰)

شکل ۱۱. طرح دو پایه سفالین (گوپال) و سکوی سنگی در جبهه‌ی غربی و دیواره شمالی پیرامون آتشدان (همان ۱۴۰۰)

شکل ۱۲. شالوده سنگی هندسی شکل با فرو رفتگی مدور جهت قرارگیری پایه سفالین (گوپال) بر روی آن (همان ۱۴۰۰)

متاسفانه خبری از آتشدان نیست اما بر اساس اطلاعات افراد محلی آتشدان به‌شکل سنگ یکپارچه به رنگ سبز و شبیه به گوپال‌های به‌کار رفته در سکوها بوده است که توسط حفاران غیر مجاز به یغما رفته است. به کمک افراد مطلع و نمایش پایه آتشدان مکشوفه از تل سبز بندر دیر مشخص شد پایه آتشدان آتشکده کناری شبیه این آتشدان بوده است. (شکل ۱۳)

شکل ۱۳. پایه آتشدان مکشوفه از تل سبز بندر دیر (قابل مقایسه با آتشدان مفقوده از آتشکده کناری) (همان ۱۴۰۰)

تجزیه و تحلیل

در خصوص کاربری بناهای چارتاقی نظریات متفاوتی وجود دارد. بیشتر محققین آن‌ها را آتشکده می دانند. عده دیگری این بناهای چهار تاقی را نشان راه در راه‌های باستانی معرفی کرده‌اند، (پیرنیا و همکاران، ۱۳۷۰: ۱۲۹) و برخی دیگر مانند گدار این بناها را کلیسا دانسته‌اند، (گدار، ۱۳۶۵: ۳۲ و ۷۳) البته کاربری تقویمی نیز مطرح شده است که جای بحث دارد. (مرادی غیاث آبادی، ۱۳۸۹). با انجام کاوش‌های باستان‌شناسی متعدد در آتشکده‌های ساسانی مانند پلنگ گرد، ویگل، بندیان و ده‌ها محوطه دیگر که دارای بخش چهارتاقی و دالان طواف پیرامون هستند می‌توان کاربری مذهبی را برای این بناها به اثبات رساند. در آتشکده‌های ساسانی سکوهای متعدد با شکل و ارتفاع متفاوت وجود دارد که محل قرارگیری آتشدان بوده و اشیاء مختلفی مانند چوب تاک، خیزران، برسم، پنام، میزدان، پیاله، تشت، انبار، هاون، هوم، آب، اسپند و کندر روی آن قرار داده می‌شد. (پورداوود، ۱۳۸۶: ۱۸۶ و تفضلی، ۱۳۶۵: ۱۰۳ و بوریس، ۱۳۷۵: ۳۲۸) پایه‌های آتشدان نیز به شکل دو مخروط قرینه در بالا و پائین هستند که با نقوش قاشقی همراه با شیارهای عمودی و انتهای گرد به شکل گل لوتوس هستند. این پایه‌های آتشدان از چنس سنگ یا گچ در سراسر ایران تا سواحل خلیج فارس دیده می شود. بنای مکشوفه در کناری با پلان چهارتاقی و دالان طواف در پیرامون بنا به طور قطع متعلق به یک آتشکده ساسانی است که بصورت بنای منفرد در میان زمین‌های حاصل‌خیز سواحل شمالی خلیج فارس برای پرستش آتش محلی ساخته شده است.

دیتریش هوف بنای چهار تاقی را به سه نوع تقسیم می‌کند. نوع نخست چهارتاقی منفرد با سه یا چهار در، نوع دوم چهارتاقی با راهروهایی در اطراف بنا و نوع سوم چهارتاقی با اتاق‌ها و یا ایوان‌هایی در اطراف بنا. (محمدی فر و امینی، ۱۳۹۴: ۱۳۱) بنای چهارتاقی کناری از نوع دوم است و دارای راهروی پیرامون بنای چهارتاقی است. گرد گروپ نیز تقسیم بندی سه گانه‌ای برای آتشکده‌های ساسانی مطرح کرده است. نخست اتاق راست گوشه است. نوع دوم اتاق مربع گنبددار و راهروی پیرامونی است که در سوی دیگر اتاق دومی به نام یزشن‌گاه دارد که مستقیما به اتاق اصلی راه دارد و نوع سوم اتاق گنبدی شکل با راهرو پیرامون است. (**Gropp, 1969: 166-173**)

آتشکده‌های ساسانی از دو نوع مصالح متفاوت شامل مصالح سنگ و گچ و خشت و چینه استفاده شده است. (توفیقیان، ۱۳۹۶: ۲۱۰=۱۹۵) در آتشکده‌های غرب ایران مانند آتشکده گیلان غرب (Schippmann, 1972: 281-2)، چهارتاقی قلعه داور (Keall, 1981)، آتشکده چن ژیه ایلام، فراشبند، آتشکده کوشک خنیفر و نقاره خانه فراشبند (Vanden Berghe, 1961, pp 184-185. Plan IV/5-6) و پل میر، چهارتاقی طبل خانه، پشتیل و چهارتاقی امامزاده در گیلان غرب (Vanden Berghe, 1977)، آتشکده شیان (رضوانی، ۵:۱۳۸۴ و ۱۳۸۵: ۳۶-۳۷)، سه پا (سیاهکل)، آتشکده پایره وند (کلایس، ۱۳۸۵)، چهارتاقی میل میلگه

(مرادی، ۱۳۸۵)، چهارتاقی خالو خالو گیلان غرب (مرادی، ۱۳۸۸)، جولیان آبدانان (محمدی فر و مترجم، ۱۳۹۰) و پلنگ گرد (خسروی و رشنوه، ۱۳۹۱) و منطقه فارس (Vanden Berghe, 1961; 1984) مانند محوطه امامزاده حاصل، خفرویه علامرودشت، چاه کور، تل شبستان مز، کلات بهرستان، تمب بت شلدان، سرگاه اسیر، بهده گاوبندی، سرگر فیروزآباد، شهر گور و کاریان (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۴۰۶-۴۱۹) از مصالح بوم آورد سنگ و گچ استفاده شده است. در آتشکده‌های مناطق مرکزی، شرقی و شمال شرقی ایران مانند کوه خواجه (موسوی، ۱۳۷۴; Mousavi, 1999)، آتشکده ویگل (جاوری، ۱۳۹۱)، بندیان (رهبر، ۱۳۷۸; Rahbar,1998; 1999; 2008)، تورنگ تپه (Boucharlat et Lecomte 1987, pp 51-75) و مله حرم (Kaim, 2002; Bucharlat & Lecomte, 1987; Bucharlat, 1985; 1999) از مصالح بوم آورد این مناطق شامل خشت و چینه استفاده شده است. آتشکده کناری از مصالح بومی مانند قلوه سنگ های رودخانه‌ای و ملاط ساروج ساخته شده است.

در بخش میانی آتشکده‌های ساسانی سکوهایی تعبیه شده است که دارای ارتفاع و اشکال مختلف هستند. بر روی این سکوها علاوه بر آتشدان، آشیاء مربوط به آتشکده از قبیل چوب‌های خشک از نوع تاک و خیزران (بوریس، ۱۳۷۵: ۳۲۸) و ابزار و وسایل مربوط به آتشدان و آتشکده مانند برسم، پنام، خرفسترزن، میزددان، پیاله، تشت (پورداوود، ۲۵۳۵: ۱۸۶)، انبارها، هاون، هوم، آب و نیز مواد خوشبو کننده مانند اسپند و کندر و پیه قرار داده می‌شد. (تفضلی، ۱۳۶۴: ۱۲۰-۱۰۳) در آتشکده کناری به دلیل فقدان کاوش باستان شناختی و انجام حفاری‌های غیرمجاز خبری از سکوی قرار گرفتن آتشدان نیست اما بقایای سکوهای (نیمکت) پیرامون آتشدان جلب توجه می‌نماید. ظاهرا در گردا گرد آتشدان از سه طرف سکوهای ساخته شده از سنگ یکپارچه با پایه‌های سفالین به شکل گوپال ایجاد شده و طرف چهارم به‌صورت یک دیواره کوتاه و همسطح با سکوها تعبیه شده است.

یکی از ملزومات آتشکده‌های ساسانی، آتشدان‌هایی است که در بخش میانی چهارتاقی‌ها قرار می‌گرفت و در پژوهش‌های میدانی باستان‌شناسی گاها شواهدی از این آتشدان‌ها شناسایی می‌گردد. همانند مصالح متنوع به‌کار رفته در ساخت چهارتاقی ها و آتشکده‌های ساسانی، آتشدان‌های این دوره از تنوع زیادی در شکل و مصالح برخوردار هستند. در بیشتر آتشدان‌های ساسانی غرب ایران مانند شیان (مرادی، ۱۳۸۸)، میل میلگه (رضوانی، ۱۳۸۵)، پلنگ گرد (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱)، بندیان درگز (رهبر، ۱۳۸۹: ۱۶۷-۱۷۷; Rahbar, 2008)، ویگل (جاوری، ۱۳۹۱) و روستای کاکا در گنبد کاووس (مرتضایی، ۱۳۸۴: ۱۹۸-۱۸۷) از گچ محلی برای ساخت آتشدان یا پایه آن (آدوشت) استفاده شده است.

آتشکده کناری مانند آتشکده‌های ویگل : (جاوری، ۱۳۹۴: ۷۸)، قلعه دار (محمدی فر و همکاران، ۱۳۹۱: ۹۶)، شیرکوه نایین (همان)، جولیان (محمدی فر و مترجم، ۱۳۹۰: ۷۷)، میل میلگه (مرادی، ۱۳۸۸: ۱۷۹)، شیان (رضوانی، ۱۳۸۵)، ظهر شیر (Huff, 1974:251)، نگار (بزنوال، ۱۳۷۹: ۲۴۳)، پلنگ گرد (Khosravi et al, 2018: 283)، بندیان درگز (Rahbar, 2008: fig 2) شامل چهار تاقی و دالان طواف پیرامون بناست اما خبری از آتشدان در دست نیست. بر اساس مطالعات مردم شناسی و اطلاعات افراد محلی آتشدان کناری به شکل گوپال‌های به‌کار رفته در سکوهاست که از جنس سنگ سبز رنگ یکپارچه ساخته شده بود اما توسط حفاران غیر مجاز به یغما رفته است.

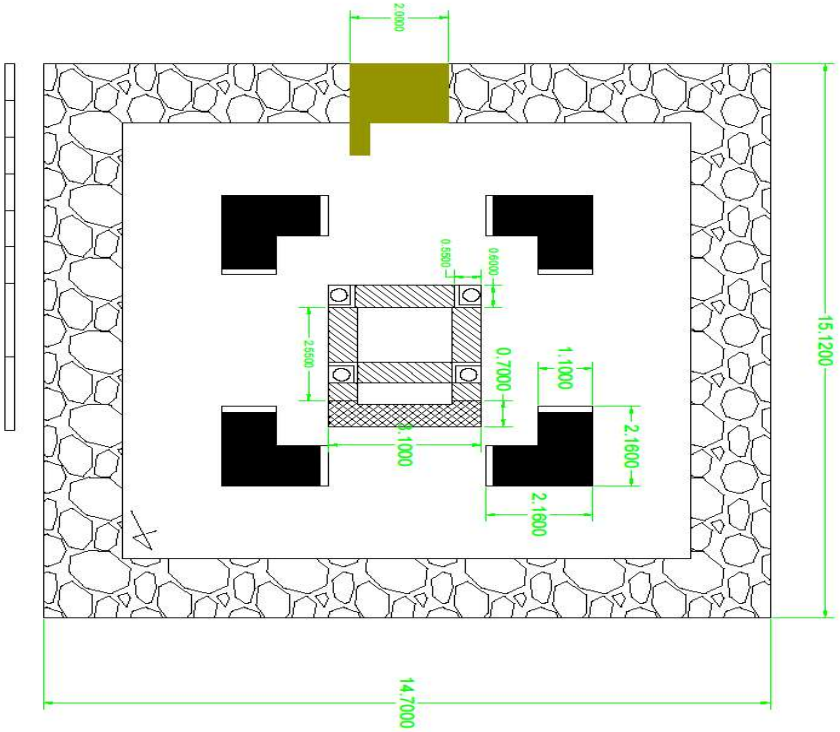
برای گاهنگاری و شناخت چهارتاقی‌های ساسانی بهترین روش تاریخ‌گذاری نسبی بر اساس مقایسه تطبیقی با آثار هم‌دوره است. مهم‌ترین ویژگی آتشکده‌های ساسانی وجود چهارتاقی با دالان‌های طواف پیرامون بناست. مطالعه آتشکده‌های ساسانی مانند ویگل (جاوری ۱۳۹۴: ۷۸)، چن ژیه ایلام (Vanden Berghe, 1977:182)، سیاه کل (Vandaee & Jafari, 2012: 1-14)، خانه دیو (هاشمی زرچ آباد و همکاران، ۱۳۸۹: ۹۹-۷۲)، پلنگ گرد (Khosravi et al, 2018)، کلک تمرخو (یوسف وند و میری، ۱۳۹۸) می‌تواند مبنای تاریخ‌گذاری و تعیین کاربری آتشکده کناری باشد. در نتیجه مقایسه تطبیقی می‌توان بنای مکشوفه در کناری را آتشکده ساسانی و محل پرستش آتش محلی دانست.

پایه‌های مکشوفه در آتشکده‌های ساسانی با طرح قاشقی که به‌صورت مخروطی یا مخروطی شکل و از جنس گچ یا سنگ به‌چشم می‌خورد در محوطه‌هایی مانند چم نمشت (مظاهری، ۱۳۸۵: ۳۱۳- ۳۱۴)، میل میلگه (مرادی، ۱۳۸۸: تصاویر ۱۴ و ۱۵)، آتشکده شیان (رضوانی، ۱۳۸۵)، آتشکده محمد ولی بیگ درگز (رهبر، بی تا) و آتشکده پلنگ گرد (خسروی و رشنو، ۱۳۹۱) است. همچنین در تورنگ تپه (Bucharlat & Lecomte, 1987: Pl. 130; C, pp 51-75) و بسیاری از محوطه های ساسانی مانند گورستان شرقی روستای کاکا در گنبد کاووس (مرتضایی، ۱۳۸۴: ۱۹۵) قلعه کهزاد وینهار در رومشکان لرستان

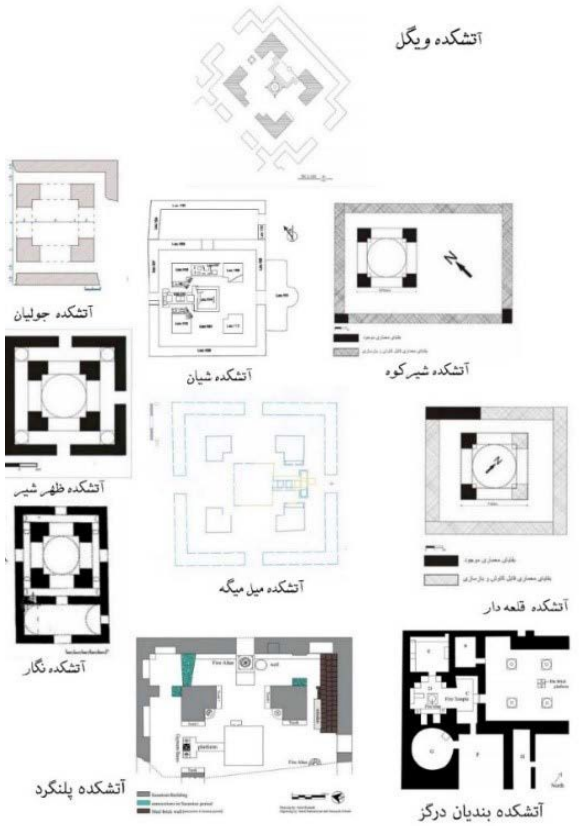
(معتمدی، ۱۳۷۱) شناسایی شده است. پایه آتشدان‌های ساسانی را می‌توان بر اساس میزان اهمیت آتش و آتشگاه به سه گروه آتش مقدس (بویس ۱۳۸۲:۹۲ ; گیمن ۱۳۸۵: ۱۲۸-۱۲۱)، یعنی نخستین آتش، آتش پیروزگر بهرام و در مرحله بعد آتش محلی یا آتش آتشان و در رتبه سوم آتش خانگی طبقه بندی کرد. آتشکده آذرفرنبغ در کاریا، آتش مقدس روحانیان زرتشتی فارس در جایگاه نخست (پورداوود ۱۳۵۴: ۵۴-۵۱; دوستخواه ۱۳۷۷: ۸۹۶-۷) است و آتشگاه‌ها و آتشدان‌های محلی شامل محوطه‌های فارس شامل امامزاده حاصل، خفرویه علامرودشت، چاه کور، تل شبستان مز، کلات بهرستان، تمب بت شلدان، سرگاه اسیر، بهده گاوبندی، سرگر فیروزآباد و پایه آتشدان شهر گور و پایه آتشدان‌های سواحل خلیج فارس شامل تل شهید، نمونه امامزاده شاه نورالدین، قلعه برازجان و روستای کشتو از توابع شهرستان دشتی است. آتشدان‌های خانگی نیز در گروه سوم جای می‌گیرند (عسگری چاوردی، ۱۳۹۲: ۲۰۶). با توجه به ابعاد و اندازه پیشنهادی برای آتشدان آتشکده کاکی می‌توان آنرا آتشکده محلی و آتش فروزان در آنرا آتشدان خانگی و محلی قلمداد کرد. (اشکال ۱۶-۱۴)

شکل ۱۴. داغ دیوار بیرونی (دالان دور تا دور چهارتاقی) در سطح زمین قابل تشخیص است. (همان ۱۴۰۰)

شکل ۱۵. پلان آتشکده کاکی و آبعاد و اندازه های قابل تشخیص و پیشنهادی (قبل از کاوش باستان شناختی و بدست آمده از بررسی باستان شناسی).(توفیقیان ۱۴۰۰)

ش‌کل ۱۶. مقایسه پلان آتشکده کاکی با آتشکده‌های ویگل، شیرکوه، شیان، جولیان، قلعه دار، میل میگه، نگار، بندیان و پلنگرد (جاوری و شیخی، ۱۳۹۹: تصویر ۶)

نتیجه گیری

بر اساس بررسی و شناسایی باستان‌شناسی در سواحل شهر کاکی از توابع شهرستان دشتی و روستای کناری از توابع بخش بیدخون در شهرستان بندر دیر و مطالعات کتابخانه‌ای تطبیقی، بنای مکشوفه در زمین‌های کشاورزی متعلق به یک آتشکده است که به‌صورت پلان چهارتاقی با دالان طواف پیرامون بنا از مصالح بومی مانند قلوه سنگ و ملاط ساروج ساخته شده است. از گنبد احتمالی این بنا هیچگونه اثری دیده نمی شود. با مقایسه تطبیقی بنای آتشکده کاکی با نمونه‌های مشابه می‌توان به این نتیجه رسید که بنای چهارتاقی با دالان طواف پیرامون آن متعلق به دوره ساسانی و با توجه به ابعاد و اندازه‌های بنا و موقعیت قرارگیری آن به‌عنوان بنای منفرد می‌توان آنرا یک آتشکده خانگی یا محلی دانست که در زیر گنبد آن آتش خانگی یا محلی فروزان بوده است. آتشکده کناری که در نتیجه بررسی‌های باستان‌شناسی شناسایی شده است توسط حفاران غیر مجاز مورد کاوش غیر علمی قرار گرفته و بخش‌هایی از چهارتاقی و دالان طواف آن سر از خاک بیرون آورده است. همچنین در بخش میانی آتشکده بقایای سکوهای پیرامون آتشدان از چهار طرف قابل تشخیص است. این سکوها از سه طرف شامل تخته سنگ‌هایی از جنس سنگ آهک است که بر روی پایه‌های سفالین به شکل گوپال استوار شده‌اند. ضلع جهارم به شکل دیواره کوتاهی همسطح با سکوهای دیگر تعبیه شده است. احتمالا روی این سکوها تجهیزات مورد استفاده در پرستش آتش قرار می‌گرفت و می‌توانست برای نشستن افراد در گردا گرد آتشدان مورد استفاده قرار گیرد. متاسفانه خبری از آتشدان نیست اما تحقیقات محلی از افراد مطلع نشان داد پایه آتشدان که توسط حفاران غیر مجاز به یغما رفته است شکلی شبیه پایه‌های سفالین سکوها (گوپال‌ها) داشته است. این آتشدان که از سنگ یکپارچه سبز رنگ ساخته شده بود قابل مقایسه با گوپال‌های مکشوفه در آتشکده کناری است. بر اساس اطلاعات افراد محلی آتشدان آتشکده کناری شبیه آتشدانی است که از سنگ یکپارچه سیاه رنگ در تل سبز بندر دیر شناسایی شده است. با توجه به جمیع اطلاعات در دسترس میتوان بنای مکشوفه در زمین‌های کشاورزی حد فاصل روستای کناری و شهر کاکی را یک آتشکده ساسانی دانست که با پلان چهارتاقی و دالان طواف

از مصالح سنگ و ساروج ساخته شده و در آن آتش محلی یا خانگی فروزان بوده است. این آتشکده قابل مقایسه با سایر آتشکده‌های قلمرو شاهنشاهی ساسانی است که در سواحل شمالی خلیج فارس شناسایی شده است.

تشکر و قدردانی

از همکاری ارزشمند آقای ذبیح الله بختیاری که در ترسیم پلان بنای آتشکده کناری یاری کننده نگارنده بود تشکر و قدردانی می نمایم. همچنین از همراهی آقای محمد رنجبر از علاقمندان محلی و آقای اسفندیار رهی که یک تنه از این اثر ارزشمند باستانی نگهبانی و نگهداری می نمایند تشکر می کنم.

کتاب نامه

۱. آذرنوش، مسعود. ۱۳۷۶. «کتابهای تازه خارجی، تورنگ تپه» مجله باستان شناسی و تاریخ، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، سال ۱۱، شماره اول و دوم پائیز و زمستان ۱۳۷۵ و بهار و تابستان ۱۳۷۶.

۲. آموزگار، ژاله. ۱۳۷۴. تاریخ اساطیری ایران، تهران. انتشارات کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).

۳. بیانی، ملکزاده. ۱۳۶۳. تاریخ مهر در ایران، از هزاره چهارم تا هزاره اول، جلد نخست، تهران، انتشارات یزدان.

۴. بیرونی، ابوریحان. ۱۳۷۷. آثار الباقیه، ترجمه اکبر داناسرشت، انتشارات امیرکبیر، (چاپ سوم ۱۳۶۳).

۵. بوریس، مری و گرنز، فرانتز. ۱۳۷۵. تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ترجمه صنعتی زاده، ص ۳۲۸.

۶. بوریس، مری. ۱۳۷۴. دیانت زرتشتی در دوران متاخر در دیانت زرتشتی، ترجمه فریدون وهمن، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.

۷. بوریس، مری. ۱۳۸۱. زرتشتیان باورها و اداب دینی آنها، ترجمه عسگر بهرامی، تهران، انتشارات ققنوس.

۸. بوریس، مری. ۱۳۸۷. آئین زرتشت کهن روزگار و قدرت ماندگارش، ترجمه ابوالحسن تهامی، تهران، انتشارات نگاه.

۹. بوریس، مری و کای بار و اسموسن. ۱۳۴۸. دیانت زرتشتی، مجموعه مقالات، ترجمه فریدون دهمن، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

۱۰. توفیقیان، حسین. ۱۳۹۳. بنادر تاریخی خلیج فارس، از دوره ساسانی تا صدر اسلام...، تهران، انتشرات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری کشور.

۱۱. توفیقیان، حسین. ۱۳۹۶. پژوهشی در پایه آتشدان های ساسانی نویافته در سواحل خلیج فارس، مجله پژوهش های باستان شناسی، شماره ۱۲، صص ۲۱۰-۱۹۵.

۱۲. توفیقیان، حسین. ۱۳۹۷. باستان شناسی دریایی خلیج فارس، (جلد دوم) آئین های تدفین دوره ساسانی، پایه آتشدانهای ساسانی، معمار ایلخانی و جغرافیای تاریخی بندر نجیرم، انتشارات گنجینه هنر.

۱۳. تفضلی، احمد. ۱۳۶۵. مینوی خرد، تهران. انتشارات توس.

۱۴. پورداوود، ابراهیم. ۲۵۳۵. فرهنگ ایران باستان، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ص ۱۸۶.

۱۵. پورداوود، ابراهیم. ۱۳۵۴. مجموعه اوستا: گاتاها، سرودهای زرتش، زیر نظر بهرام فره وشی، چاپ سوم، تهران، دانشگاه تهران.

۱۶. جاوری، محسن. ۱۳۹۱. «محوطه باستانی ویگل» گمانه، نشریه تخصصی باستان شناسی دانشگاه کاشان، شماره دوم: ۴۳-۵۴.

۱۷. جاوری، محسن؛ شیخی، میلاد. ۱۳۹۹. «مقایسه تطبیقی معماری آتشکده و پایه آتشدان ساسانی مکشوفه از محوطه ویگل و هراسگان با سایر بناهای مذهبی ساسانی»، دانشگاه بوعلی، مجله پژوهش های باستان شناسی، شماره ۲۷، دوره دهم، زمستان ۹۹، صص: ۱۵۰-۱۳۵.

۱۸. جلالی، میثم؛ نیستانی، جواد. ۱۳۹۴، «بررسی پیشینه، شکل و کارکرد معماری چهارتاقی در خراسان بزرگ (از اوایل دوره ساسانی تا پایان سده چهارم هجری)» خراسان بزرگ، سال ششم، شماره ۱۸، بهار ۹۴، صص: ۴۵-۳۳.

۱۹. جدی، محمد جواد، ۱۳۸۷. مهر و حکاکی در ایران، تهران، فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.

۲۰. خسروی، شکوه، رشنو، اصغر، ۱۳۹۳. «کاوش اضطراری محوطه ی پلنگرد شهرستان اسلام آباد، کرمانشاه» مجموعه مقاله های کوتاه دوازدهمین گردهم آیی سالانه ی باستان شناسی ایران، ۲۹ تا ۳۱ اردیبهشت ماه ۹۳، پژوهشکده باستان شناسی، صص ۱۷۹-۱۷۷.
۲۱. خسروی، شکوه؛ رشنو، اصغر .۱۳۹۱. «گزارش کاوش اضطراری تپه پلنگ گرد شهرستان اسلام آباد، کرمانشاه» آرشیو پژوهشکده باستان شناسی، به شماره ۲۰۹۲ RE، کرمانشاه ۱۰۴. (منتشر نشده).
۲۲. دوشن، گیمن. ۱۳۸۵. دین ایران باستان، ترجمه رویا منجم، تهران، انتشارات علم.
۲۳. دریایی، تورج. ۱۳۸۱. سقوط ساسانیان: فاتحین خارجی، مقاومت داخلی و تصویر پایان جهان، ترجمه منصوره اتحادیه (نظام مافی)، فرحناز امیرخانی حسینک لو، تهران، نشر تاریخ ایران.
۲۴. دریایی، تورج. ۱۳۸۲. تاریخ و فرهنگ ساسانی، ترجمه مهرداد قدرت دیزجی، تهران، ققنوس.
۲۵. دریایی، تورج. ۱۳۸۳. شاهنشاهی ساسانی، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران، انتشارات ققنوس.
۲۶. دوستخواه، جلیل. ۱۳۷۷. «اوستا: کهن ترین سرودهای ایرانیان، چاپ چهارم، تهران، دو جلد، مروارید.»
۲۷. دئه، ژان. ۱۳۹۰. آتشکده ای از دوره اسلامی در ترنگ تپه، آتش در خاور نزدیک باستان، ابعاد زبان شناسی، باستان شناسی، فنی و ادبی، زیر نظر توفیق فهد و دیگران، ترجمه محمد رشا جوادی، تهران، ماهی، صص: ۵۳-۷۰.
۲۸. رضوانی، حسن. ۱۳۸۵. «آتشکده شیان» بروشور منتشر شده توسط پایگاه میراث فرهنگی محور ساسانی کرمانشاه قصر شیرین.
۲۹. رهبر، مهدی. ۱۳۷۸. «معرفی آدریان (نیایشگاه) مکشوفه در دوره ساسانی در بندیان درگز و بررسی مشکلات معماری این بنا» مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و شهرسازی ایران، جلد دوم، ارگ بم، کرمان، ۲۹-۲۵ فروردین ۱۳۷۸، به کوشش دکتر باقر آیت الله زاده شیرازی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، صص: ۳۱۵-۳۴۱.
۳۰. رهبر، مهدی. ۱۳۸۵. «آیا امامزاده روستای محمد ولی بیگ یک آتشکده است؟» چکیده مقالات سومین همایش باستان شناسان جوان و مرروری بر چشم انداز باستان شناختی خراسان و بم، ۱۸ تا ۲۰ آذر ۱۳۸۵، به کوشش شهرام زارع، تهران، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور، ص ۳۷.
۳۱. رهبر، مهدی. ۱۳۸۹. «آتشکده بندیان درگز، یک بار دیگر» پژوهش های باستان شناسی مدرس، سال دوم و سوم، شماره چهارم و پنجم، صص: ۱۷۷-۱۶۸.
۳۲. رضوانی، حسن. ۱۳۸۴. «گزارش مقدماتی کاوش نجات بخشی سد شیان کرمانشاه (شماره دو) » تهران، مرکز اسناد پژوهشکده باستان شناسی.
۳۳. رضوانی، حسن. ۱۳۸۵. «آتشکده شیان (بروشور منتشر شده توسط پایگاه میراث فرهنگی محور ساسانی کرمانشاه – قصر شیرین).»
۳۴. زارع، حمید. ۱۳۷۹. «گزارش گمانه زنی تل شهید» مرکز اسناد پژوهشکده باستان شناسی به شماره ۳۱۲.
۳۵. سرفراز، علی اکبر؛ آورزمانی، فریدون. ۱۳۹۱. سکه های ایران، از آغاز تا دوران زندیه، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها، سمت.
۳۶. شریعت زاده، سید علی اصغر. ۱۳۹۰. سکه های ایران زمین، مجموعه سکه های موسسه کتابخانه و موزه ملی ملک از دوره هخامنشی تا پایان دوره پهلوی، تهران، انتشارات پازینه.
۳۷. طبری، محمد بن جریر. ۱۳۷۵. تاریخ الرسل و الملوک، ترجمه ابولقاسم پاینده، ۱۶ جلد، چاپ پنجم، تهران، انتشارات اساطیر، (چاپ اول ۱۳۵۲).
۳۸. عسکری چاوردی، علیرضا. ۱۳۸۹. «مدارکی از جنوب فارس در زمینه تکریم آتش در ایران باستان» مجله باستان شناسی و تاریخ، سال بیست و پنجم، شماره اول، شماره پیاپی ۴۹: ۲۷-۳۹.
۳۹. عسگری چاوردی، علیرضا، آذرنوش، مسعود. ۱۳۸۳. «بررسی باستان شناسی محوطه های باستانی واقع در پس کرانه های خلیج فارس: لامرد و مهر فارس» مجله باستان شناسی و تاریخ، سال هجدهم، شماره دوم، بهار و تابستان، شماره پیاپی ۳۶.

۴۰. عسگری چاوردی، علیرضا؛ کایم، باربارا. ۱۳۸۹. «پژوهش های باستان شناسی در منطقه کاریان لارستان: فرضیه ای بر محل آتش آذرفرنبغ» یادنامه دکتر مسعود آذرنوش.
۴۱. علی بیگی، سجاد. ۱۳۹۱. «آیا شیء گچی مکشوفه از محوطه چم نمشت، نشانی از یک آتشکده دوره ساسانی دارد؟» پژوهش های باستان شناسی مدرس، سال چهارم، شماره هشتم، پائیز و زمستان ۱۳۹۱، ص: ۲۰۲-۱۹۶.
۴۲. کای، بار و دیگران. ۱۳۸۴. دیانت زرتشتی، ترجمه فریدون وهمن، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۴۳. کامبخش فرد، سیف الله. ۱۳۵۱. «کاوش علمی در کنگاور (معبد آناهیتا)» باستان شناسی و هنر ایران، شماره ۹ و ۱۰: ۲۳-۲.
۴۴. کامبخش فرد، سیف الله. ۱۳۸۶ ب. کاوش ها و پژوهش های باستان شناسی و احیاء معماری معبد آناهیتا کنگاور و تاق گرا، ج ۲، گنجینه های یافته شده از کاوش ها، تهران، پژوهشکده باستان شناسی.
۴۵. محمدی فر، یعقوب؛ مترجم، عباس. ۱۳۹۰. «جولیان: آتشکده نویافته ساسانی در آبدانان ایلام» باغ نظر، سال هشتم، شماره نوزدهم: ۸۵-۷۷.
۴۶. مردای، یوسف. ۱۳۸۸. «چهارطاقی میل میلگه: آتشکده ای از دوره ساسانی» مطالعات باستان شناسی، شماره نخست: ۱۸۳-۱۵۵.
۴۷. مری، بویس. ۱۳۸۴. دیانت زرتشتی در دوران متاخر، در دریانت زرتشتی، ترجمه فریدون وهمن، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. تهران.
۴۸. مری، بویس. ۱۳۸۱. زرتشتیان، باورها و آداب دینی آنها، ترجمه عسکر بهرامی، تهران، انتشارات ققنوس.
۴۹. مرتضایی، محمد. ۱۳۸۴. «گزارش مقدماتی گمانه زنی و ساماندهی محوطه تپه قبرستان شرقی روستای کاکا شهرستان گنبد کاووس» گزارش های باستان شناسی ۴: ۱۸۷-۱۹۸.
۵۰. مصطفوی، محمد تقی. ۱۳۴۷. «آتشدانهای در ابنیه متبرکه اسلامی» یادنامه پنجمین کنگره باستان شنایس و هنر ایران «جلد اول، شیراز، فرهنگ و هنر.»
۵۱. مصطفوی، محمد تقی، ۱۳۴۷. «آثار و سنن پیش از اسلام در اماکن متبرک اسلامی ایران» انجمن فرهنگ ایران باستان، دوره ششم، شماره ۲.
۵۲. مصطفوی، محمد تقی. ۱۳۸۱. «آتشکده های فارس» مجموعه مقالات در زمینه باستان شناسی، جلد یکم، به کوشش مهدی صدری، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۵۳. معتمدی، نصرت الله. ۱۳۷۱. «مهرابه ویزنهار قلعه کهزاد» میراث فرهنگی، سال سوم، شماره پنجم: ۱۶-۸ و ۵۷.
۵۴. مظاهری، خداکرم. ۱۳۸۵. «بررسی و شناسایی باستان شناسی دره سیمره» فصل دوم، جهاد دانشگاهی واحد ایلام. (منتشر نشده).
۵۵. موسوی، محمود. ۱۳۷۴. «یادمان خشتی کوه خواجه زابل و خلاصه ای از نتایج مطالعات باستان شناسی انجام شده در ان» در مجموعه مقالات نخستین کنگره معماری و شهرسازی ایران، ارگ بم، کرمان، ایران، ۱۲-۱۷. اسفند ماه ۱۳۷۴، جلد چهارم، به کوشش دکتر باقر آیت الله زاده شیرازی، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، صص: ۶۷-۹۸.
۵۶. ناومان، رودلف. ۱۳۷۴. ویرانه های تخت سلیمان و زندان سلیمان، چاپ اول، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
۵۷. نومن، رودلف؛ هوف، دیتریش. ۱۳۵۱. حفاری های تخت سلیمان، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، مجله باستان شناسی و هنر، شماره نهم و دهم. زمستان.
۵۸. نوراللهی، علی. ۱۳۹۹. کارکرد آتشکده ها و چهارتاقی های استان ایلام در زاگرس مرکزی، ایران ورجاوند، سال ۳، شماره ۴، بهار و تابستان ۹۹، صص ۷۶-۴۷.
۵۹. هرتسفلد، ارنست. ۱۳۹۱. ایران در شرق باستان، ترجمه محمد شریفی نعمت آباد، کرمان، انتشارات فرزانه و شرکت ملی مس ایران. (چاپ اول)

۶۰. هژبری، علی. ۱۳۹۱. پیشنهاد برای تعیین کاربری بنای چارتاقی قصر شیرین (۱) : بررسی تاریخی، نامه باستان شناسی، شماره ۳، دوره دوم، پائیز و زمستان ۹۱: ۱۷۲-۱۵۳.
۶۱. هنینگ فون دراوستن، هانس؛ ناوان، رودلف. ۱۳۸۲. تخت سلیمان، چاپ دوم، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
۶۲. لک پور، سیمین. ۱۳۸۹. کاوش و پژوهش های باستان شناسی دره شهر (سیمره)، تهران، پازینه.
۶۳. یغمایی، اسماعیل. ۱۳۸۸. کاوش در آتشکده محمد آباد برازجان، تهران، نامه پژوهشگاه.
64. Yaghmaei, Esmaeil. 2009. Exploring the Mohammad-Abad Borazjan Fire Temple, Tehran, Nameh Research Institute.
65. Azarnoosh, M. 1994. "The Sassanian Manor House at Hajiabad, Iran"
66. Bucharlat, R. 1985. " Chahar Taq et Temple Du Sassanide: Quelques Remarques " , in De Lindus aux Balkans, R. J. Deshayes (ed), Editions Recherche sur les civilizations, Paris, PP: 461-478.
67. Bucharlat, R. 1999. "Temples du feu Sassanides" Dossiers d Archeologie 243: 68-70.
68. Bucharlat, R., & O. Lecomte, 1987. "Fouilles de Tureng Tape", les Periodes Sassanides et Islamiques, Editions Recherche sur les civilization, Paris.
69. Carter, R, Challis, K. Priestman, S.M.N. & Tofighian H. 2004. "The Bushehr hintrlan results of the first season of the Iranian – British archaeological survey of bushehr province", IRAN, XLIV: 1-41.
70. Gignoux, Ph., 1998 "Les inscriptions en Moyen, perse de Bandian" studia iranica 27 (2) : 251-258.
71. Gaube, H. 1980. " im hinterland von siraf: das talvon galledar/ fal und seine nachbagebite" AMI, vol 13 pp: 149-166, taf 30-37.
72. Kaim, B., 2002. Un Temple de feu Sassanide decouvert a Mele Hairam, Turkmenstan Meridional", Studia Iranica 31 (2) : 215-230.
73. Keall, E. J. & M .J. Keall, 1981. "The Qal'eh-i Yaz digird Pottery: A Statistical Approach", Iran XIX: 3-80.
74. Kleiss, W. 1992. " Dammbauten aus achaemenidischer und aus sasanischer zeit in der provinz fars" AMI 25: 131-145.
75. Herzfeld A. 1941. "Iran in the ancient East" p 301.
76. Mohammadifar, Y., 2012. "Sargandab", Sasanika, Archaeology 9 (online webpage of UCLA).
77. Thompson, D. 1976 " Stucco From chal Tarkhan- Eshqabad near ray, colt Archaeological institute, England, aris & Phillips LTD, Warminster, Wiltshire.
78. Mohammadifar, Y. & A. Motarjem. 2012. "Julian: A newly discovered Fire Temple an Abdanan", Sasanika , Archaeology 4 (online webpage of UCLA).
79. Moradi, Yousef, Keal Edward J., 2019. The sassanian Fire Temple of Gach Dawar in western iran, new evidence, IRAN, Vol 58, No.1: 27-40.
80. Mousavi, M., 1999. "Kuh-e Khadjeh: Un complexe reli gieux de l est Iranien", Dossiers 'Archéologie 243: 81 - 84. -
81. Rahbar, M., 1998. "Decouverte D'un Monument D'Époqu e Sassanide Á Bandian, Dargaz (Nord horassan) fouill es 1994 et 1995", Studia Iranica 27/2: 213-250. -
82. Rahbar, M., 1999. "A Dargaz (Khorassan): découv ertes de panneaux de stucs Sassanides", Dossiers'Archéologie 243: 62 - 65. -
83. Rahbar, M.,, 2008. "The Discovery of A Sasanian Period Fire Temple at Bandian, Dargaz", in urrent esearch in Sasanian Archaeology, Art And History , Proceedings Of A Conference Held At urham University 2001, D. Kenne t & P. Luft (eds.), pp: 15-40.
84. Shokouh Khosravi, sajad Alibaigi, Asghar Rashno, 2018, The ossuary of palang gerd fire temple: new evidence of Zoroastrian funerary practices during the Sassanid period in western iran, Kermanshah, Studia iranica, 47, pp: 51-73.
85. Schippmann, K., 1972. Die iranischen Feuerheiligtümer, Berlin.
86. Vanden Berghe, L., 1961. "Recntes Decouvertes de mounuments Sassanides dans Le Fars", Iranica ntiqua 1: 163-200. -
87. Vanden Berghe, L., 1984. "Le Chahar Taq d e Qanat Bagh (Fars), et Linventaire des Chahar Tags n Iran", Iranica Antiqua XIX: 201-327.
88. Vanden Berghe, L., 1977. "Les Chahar Taqs du Pusht-I Kuh, Luristan", Iranica Antiqua VII: 75-190.